

Tek Sayfalık “Kitap”lar ve Medrese Eğitim Sistemiyle İrtibatları Üzerine Birkaç Not

İSMAİL KARA*

Modernleşme döneminin ve yeni b/ilm, eğitim ve kitap anlayışlarının, ilim-bilgi-telif “problem”lerinden biri haline getirdiği “şerh ve haşiye” tasavvurlarıyla bir düşünce tarihi meselesi olarak uğraşırken önüme gelen meselelerden biri de on küsur telif türünü içine alan şerh ve haşiye metinlerinin, notlarının yazma ve basma kitaplarda nasıl yerleştirilip konumlandırıldığı ve bunların esas metinle ilişkilerinin mantığı ve görsel-şekli tarafları idi. Aslında klasik dönem metinleriyle bir miktar haşır neşir olmuş, bazılarını ders olarak okumuş, kütüphanelerde ve sahaflarda çokça örneğini görmüş, ayrıca yayıncılık yapmış, kitap tasarımlarıyla uğraşmış biri olarak bu kitapların görünüş yüzlerine, eşkale bütünüyle yabancı değildim. Fakat bir başka zaviyeden bakmaya başlayınca klasik dönemde giderek gelişen kitap (sayfası) tasarımlarının çeşitlenip gelişmesinde ve önemli bir kısmının aynı zamanda estetik bir hüviyet kazanmasında, nihayet bütün bu hususiyetlerin matbaa/matbu kitaplar devrinde devam etmesinde şerh ve haşiye türlerinin ne kadar etkili olduğunu da farkettim.

Şerh ve haşiye meselesinin muhtevasına bitişen, eklenen yeni bir ilgi alanı daha teşekül etmişti benim için. Arapça, Farsça, Türkçe yazma ve basma (hususen taşbaskısı) kitaplara bu gözle de bakmaya, bazılarını edinmeye, edinemeyeceklerimin örnek sayfa taramalarını almaya başladım. (Şerh ve haşiye geleneği ve bunlarla ilgili kitap tasarımları sadece bizim kültürümüze ait bir şey olmadığı için Avrupa’da yazılmış ve basılmış kitaplara dair görselleri de bu gözle tetkik eder oldum. Nihai değerlendirme yapacak durumda olmamakla beraber hem sayfa tasarımlarının taşıdığı çeşitlilik yahut farklı bilgi, yorum, not ve kaynak unsurlarının hamışlere/marjlara, bazen metin içlerine/satıraralarına yerleştirilmesi hem de estetik kapasite itibarıyla İslam dünyasında ve Osmanlılarda yapılan denemelerin Batıdakilerden daha vasıflı olduğu intibaina sahip olduğumu belirtmek isterim).

Bu zevkli ve keşiflerle dolu zor yolculukta fark ettiklerimden biri de bazı metinlerin, onların bazı kısımlarının aynı zamanda veya tek başına şekil-çizim-şema haline getirilmesi oldu. Bu da uzun bir bahistir ve kitap-sayfa tasarımı yanında eğitim anlayışı ve ders kitabı/yardımcı ders kitabı fikriyle ve arayışlarıyla da alakalıdır.

“Tek sayfalık” kitaplarla karşılaşmam, daha doğrusu onları kitap olarak fark etmem de şerh ve haşiye deryasının, kitap-şekil-çizim takibinin bereketli bir armağanı oldu.¹ Ayrıca bugüne kadar kalem oynatılmamış beyaz bir sayfa gibi duruyordu...

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ismail.kara@izu.edu.tr

¹ Bir telif türü olarak şerh ve haşiyelerin ihtiyaçlar ve arayışlar istikametinde kitap-sayfa tasarımlarını nasıl etkileyip geliştirdiğinin temsil gücü yüksek bazı örnekleri için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz-Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022).

Tek Sayfalık Kitap Olur mu?

Birçok dil ve kültürde öncelikli olarak kutsal kitabı hatırlatan "kitap" kelime-kavramı için Türk Dil Kurumu sözlüğünün verdiği ilk karşılık "Ciltli veya ciltsiz olarak bir araya getirilmiş, basılı veya yazılı kağıt yaprakların bütünü"dür. Yaygın bir karşılıktır bu. Nitekim Şemseddin Sami de hayli zaman önce "Yazılmış veya basılmış ve bir kapın içinde dikilmiş kağıtlar mecmûu" tarifini veriyor. Ondan yaklaşık yarım asır önce Redhouse da benzer karşılıklar verecektir: "Beraber ciltlenmiş birkaç kağıt varakları ve yazılıp yahut basılıp bir yere cem olunmuş mebâhis".²

Bu tariflerde şimdilik bizi ilgilendiren öncelikli husus kitabın tek sayfalık değil birkaç sayfadan müteşekkil yazılı-basılı bir "nesne" olmasıdır. En azından katlamalı 4 veya 8 yahut 16 sayfalık yazılı-basılı bir metin... (Bir forma teknik olarak 16 sayfadır. Baskı makinasının, kağıdın veya sayfa ebatlarının büyüklüğüne göre 8 veya 32 sayfalık formlar da olabilir). Kitapla *risale*, *mecmua*, *broşür* arasındaki teknik farklar ve nüanslar da biraz bu sayfa sayısıyla alakalıdır.

Yeni tarifler değişmedi ise kütüphanecilikte de tek sayfalık yazılı ve basılı evraka, kağıda, muhtevası her ne olursa olsun kitap denmiyor. Bunlar için daha ziyade yazılı-çizili (resimli, şekilli) evrak manasına gelen *levha*, *cetvel*, *tablo* kelimelerinin kullanılması yaygındır.³ Bu sebeple de bazı sayfa-"kitap"lar kütüphanelerde ve kataloglarda bile kitap olarak yer almıyor, levha yahut tablo halleri de tam tanınmadığı/tanımlan(a)madığı için büyük ölçüde meçhul ve tanımsız kalıyor veya muhtevalarını vermeyen eksik, müphem adlandırmalarla kayda giriyorlar.

Bu yazıda örnekleriyle ortaya koyup tartışmaya açacağımız husus, mevcut kitap tariflerinin ve sayfa sınırlarının bahsedeceğimiz tek sayfalık metinleri-"kitapları" tanımlamak ve tasnif etmek için yeterli olmadığıdır. Çoğu gazete boyu tek sayfa ve şekilli olmaları dolayısıyla görüntüleri ilk bakışta levha ve dar manasıyla *cetvel* intibası verse de muhtevaları itibarıyla bunların tam bir kitap ve risale karakteri taşıdıkları herhalde rahatlıkla söylenebilir (en azından bundan sonra söylenmelidir). Zaten medrese ve mektep talebelerinin yahut memuriyete girmek isteyenlerin imtihanlara hazırlanmaları için telif edilen, bazen soru-cevap tarzında, bazen ilgili bilgileri ve mevzuatı aktaran risalelerin epeyce bir kısmının başlığında *cetvel* kelimesi (*Cedvel-i İmtihan/İmtihan Cedveli* tarzında) ana bir unsur olarak geçmektedir. Mesela eski kaymakamlardan İsmail Hakkı ile Salih Vasfi'nin derledikleri *İmtihan Cedveli* 162 sayfalık hacimli bir kitaptır ve esas itibarıyla mevzuata dair seçme metinlerden oluşmaktadır.⁴

² Yakın zamanlara kadar yazma ve basma kitapların formları dikiliyor, sonra kapak geçiriliyor veya ciltleniyordu. Formaların yan taraflarının tıraşlanması/açılması/kesilmesi ciltlerde kapak geçirilmeden önce, kapaklılarda ise sonra yapılıyordu. Şimdi dikiş yapılmayacaksa daha ziyade formların yanları ve sırtı kesilip yapıştırılıyor. 70'li yıllara kadar formların sırtı ve yanları kesilmeden ve bir kısmının sırtı da yapıştirilmeden, sadece kapak geçirilerek piyasaya sürülen kitaplar vardı -sahaflarda hâlâ var-, okuyucu formların yanlarını "kitap açacağı" veya çakıyla, bıçakla kendisi açardı.

³ Çok daha yakın zamanlarda bunlara *beyanname*, *afiş*, *el ilanı*, *bildiri* de eklenecektir. (Türk Dil Kurumu'nun *afiş* karşılığında *as[k]ı* kelimesini kullanması Cahiliye devrinde Kâbe duvarına asılan şiir metinlerine *muallaka* (askı, asılı levha) denmesini akla getiriyor. *Muallakât*'ın Türkçe tercümelerinden biri de *Yedi Askı* adını taşıyor).

⁴ İsmail Hakkı ve Salih Vasfi, *İmtihan Cedveli* (İstanbul: İsteyan Matbaası, 1312).

Kitabın künye sayfasında şu açıklama yer almaktadır: "Sâye-i füyûzât-vâye-i cenabı hilafet-penâhîde terfi-i sınıf imtihanına girecek olan kaymakamlara mahsus olup Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de müteşekkil heyet-i

(Medrese çıkışlı olan Hacı Cemal Ögüt'ün, serlevha altı açıklaması/altbaşlık olarak "Peygamberimiz Hazreti Muhammed aleyhi's-selâmın dünyaya teşrif ederek peygamberliğine, ondan sonra da vefatına kadar, o çok yüksek ve mümtaz şahsiyetine müteallik cereyan eden ibretli ve kıymetli hadise ve vakaları gösterir mühim bir cedveldir" ifadelerini kullandığı küçük eserine *Cedvel* adını vermesi muhtemelen talebeliği sırasında tanıdığı ve istifade ettiği bu türden tek sayfalık eserler, imtihana hazırlık risaleleri ve onların etkileri sayesinde olmuştur; İstanbul, Hamle Matbaası, 1960, kendinden kapaklı 16 s.).⁵

*

Buradan devamla görebildiğimiz tek sayfalık ve biri hariç tamamı matbu kitap örneklerini kronolojik olarak kısaca tanıtmaya geçebiliriz:

1. Bugüne kadar tesadüf ettiklerimize göre bu türe girebilecek ilk metin/kitap H. 1285 (1868-1869) baskı tarihlidir. Adını, künyesini ve nisbesini Arapzâde (Arapfendizâde) el-Hac Mehmet Emin (b. Mehmet Nuri) en-Nakşibendî el-Halidî el-İskilibî şeklinde kaydeden ve babası gibi İskilip müftülüğü de yapan, aynı zamanda Nakşî şeyhi olan Mehmet Emin Efendi (İskilip 1232/1816-1888?) sadece tek sayfada basılan bu ilk metnin müellifi-hazırlayıcısı-musavviri değil bilebildiğimiz kadarıyla aynı zamanda bu türde bir mecmua oluşturacak kadar çokça benzer eser telif eden-hazırlayan "yenilikçi" bir kişidir.⁶

Taşrada, İskilip kazasında vazife yapan ve ehl-i tarik bir ilmiye mensubunun bu yeni sahanın ısrarla başını çekmesi ve bunları bastırarak bir mecmua haline getirmesi, ayrıca eserine yazdığı takrizde *cetvel* ismini de kullandığı bu metinleri yeni mektep talebeleri için de medrese derslerine dahil olmalarını kolaylaştırıcı bir tür yardımcı ders kitabı olarak düşünmesi dikkat çekici olmalıdır (bu konuya aşağıda tekrar döneceğiz). Mehmet Emin Efendi'nin *Zübdetü'l-Fünûn ve Hülasatü'l-Mütûn* adını taşıyan ve her sayfanın altında "telhis" edeni belirtmek için "Lehhasahu..." ifadesiyle başlayan bir künye kısmı/dairesi de ihtiva eden⁷ mecmuasındaki 7 tek sayfalık levha-kitaplar sırasıyla şunlardır ("Lehhasahu..." ifadesi ve serlevhalar müellifin eserlerini aynı zamanda bir *telhis* yani bir metnin farklı bir muhtasarı, hülasesi olarak düşünüp telif ettiğini göstermektedir):

mümeyyize canibinden tertip ve Şura-yı Devlet'ce bi't-tetkik tasvip buyurulup 7 Mayıs sene 312 tarihinde gazetelerle neşr u ilân kılınan imtihan *cedvelinin* münderecatı bulunan kavânin ve nizamât ve kararname, hîn-i imtihan ve lüzumunda bilumun müntesibîn-i mülkiyeye mücib-i suhûlet olmak üzere marifet-i acizanemizle cem' u telifk olunarak Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 270 numaralı ve 23 Temmuz sene 312 tarihli ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur".

5 *DİA*'daki uzun sayılabilecek "Cedvel" maddesinde sadece tılsım ve yazma kitap sayfalarının kenarlarındaki çizgi manaları üzerinde durulması elbette ciddi bir eksikliğe işaret etmektedir. Halbuki İSAM kütüphanesinde bile adında *cedvel* kelimesinin geçtiği onlarca kitap var ve bunların çoğu tılsım ve çizgi anlamlarıyla alakalı değildir.

6 Meşhur Arapzâdeler ailesine mensup olmadığı anlaşılan bu zatın hal tercümesi hakkında muhtasar malumat için bkz. Mustafa İnce ve Rukiye Yiğit, "Reform Sürecinde Kadı Âdâbına Dair Bir Risale: İskilipli Müftî ve Müderris Hacı Emin Efendi'nin *Tenvîrü'l-Ahkâm*'i", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 31-32 (Bahar-Güz 2021): 91-92. Karşılaştırma için ayrıca bkz. Arzu Güldöşüren, "Üç Asır İstanbullu Bir Ulema Ailesi: Arabzâdeler", *Divan XXIII/45* (2018): 34/dn. 19.

7 Bir nüshası için bkz. Milli Kütüphane, EHT A 46531. Künye bilgisinde eserin baskı tarihi soru işaretiyle 1900 olarak verilmekte ise de bu tarih mecmuadaki metin-levhalardan ilkinin üstünde yer alan H. 1285 (1868-1869) tarihiyle hiç uyuşmamaktadır. (Taşbaskı eserlerin üzerinde yer alan ve baskı tarihi olarak değerlendirilen tarihler bazen baskı tarihinden bir önceki tarihe; eserin ruhsatının alınışı yahut yazılışı tarihine işaret ediyor olabilir. Baskı tarihinin yılı, ayı önemli olan bazı kritik metinlerde buna da dikkat etmek gerekebilir).

- *Hülâsa-i İlm-i Ferâiz*. 1285 tarihi sadece bu ilk sayfanın-metnin üzerinde yazılıdır (bkz. R.1).
- *Telhîs-i İlm-i Beyan*.
- *Tenâkuz* (ortadaki başlığa göre *Telhîsu't-Tasdikât*), Mantık (R.2).
- *Delâlet* (ortadaki başlığa göre *Telhîsu't-Tasavvurât*), Mantık.
- *Telhîsu'n-Nahv*. Arapça gramer⁸.
- *Telhîs-i Bina*. Arapça gramer.
- [*Telhîs-i*] *Emsile*. Arapça gramer (R.3).

Metinlerde Arapça ve Türkçe birlikte kullanılmaktadır.

2. İstanbul'da Şehri Ahmet Şakir Efendi'den medrese icazeti almış, müderrislik ve kadılık vazifelerinde bulunmuş Plevneli Mustafa Şevket Efendi'nin (1838-1913) tek sayfalık *Hülasatu'l-Vaz'* kitabı⁹ görebildiklerimiz arasında kronolojik olarak ikinci sırada değerlendirilebilecek bir metindir.

Müellifin eserin altında not olarak düştüğü "mezkûr *Hülasatu'l-Vaz'* nam *cetvel fenn-i vaz'* zübde ve tahsile zabt u rabtu eshel ve talebe-i ulûm ve mübtediîn fevkalâde intifa ve istifade ile Matbaa-i Amire'de tab' olundu" ifadesi, bu çalışmanın medrese ders sistemi ile alakasına ve talebenin tahsilini kolaylaştırmaya dönük vasıflı bir telhis/hülâsa olduğuna açıkça işaret etmektedir. Yine eserin en alt kısmındaki "mürettibu hâzihi'l-cedvel Mustafa Şevket b. Ömer Pilevnevî" ifadesinde Şevket Efendi'nin kendisini "mürettib" (düzenleyici-yazar) ve kitabın-metnin görünüş-tasarım tarzını ve türünü ise "cetvel" yani çizimli ve şekilli sayfa-kitap olarak takdim etmesi de üzerinde durduğumuz konular itibarıyla anlamlı ve kıymetlidir.

Bu yazıda savunduğumuz hususları kuvvetlendiren bir mühim ayrıntı daha var: Müellifimiz aynı konuda adı *Mevâzi'* olan Arapça müstakil bir risale de kaleme alıyor.¹⁰ Bu Arapça risalenin "Faide" başlıklı takdim yazısının sonunda müellif, "Bu konuda tafsilatlı bilgi isteyen Usulü'l-Vaz'a dair daha önce Matbaa-i Amire'de *cetvel* suretinde basılan *Hülasatu'l-Vaz'* adlı esere müracaat etsin, orada istifade edilecek şeyler bulacaktır" demektedir. Buradan anlıyoruz ki Mustafa Şevket Efendi Mehmet Emin Efendi örneğinde olduğu gibi bu iki metni birbirini tamamlayacak şekilde düşünmüş ve kaleme almıştır. Tek sayfa halinde basılan metni (cetveli) kitaptan daha tafsilatlı olarak takdim etmesi ise tek sayfalık "kitap" meselesi açısından ayrıca dikkat çekici bir beyan olmalıdır (R.4).¹¹

3. İskilipli Mehmet Emin Efendi'nin tanıttığımız mecmuadan beş yıl sonra yayınlanan ve kadı âdâbına dair diğer eseri *Tenvîru'l-Ahkâm fi Tebyîni Müşkilâti'l-Hükkâm* risalesinin¹² sonuna yapıştirilmiş *Hülâsa-i İlm-i Fıkh-ı Şerif* başlıklı yine tek sayfalık bir telifi daha vardır. Adı furû-ı fıkıh konularını çağrıştırmakla beraber bir fıkıh

⁸ Müellifin bu mecmua içinde yer almayan biraz farklı bir *Telhîsu'n-Nahv* telifi-tasarımı daha vardır.

⁹ Mustafa Şevki Efendi, *Hülasatu'l-Vaz'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 25 Safer 1290/24 Nisan 1873). Bu eserin Babil Sahaf'tan satın aldığı bir nüshası kütüphanemizde bulunmaktadır.

Müellifin hayatı için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4. Cilt (İstanbul: İBB Yayınları, 1996), 130; Meşihat Arşivi, Ulema Sicil Dosyaları 1012.

¹⁰ Mustafa Şevket Efendi, *Mevâzi'* (İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 15 Recep 1301/11 Mayıs 1884), 5+3=8. (Bu risalenin İSAM'daki nüshasının da Babil Sahaf'tan satın alınmış olması iki metnin birlikte kullanılma ve içiçe sahafa intikal etmiş olma ihtimalini artırıyor).

¹¹ Metnin altında yazılış-basılış tarihi olarak 25 Safer 1290 (24 Nisan 1873) tarihi var. Müellifin Ahmet Şakir Efendi'den H. 1300 (1882-1883) tarihinde icazet aldığı hesaba katılırsa medrese talebeliği devam ederken bu çalışmayı yaptığı ve bastırıldığı anlaşılmaktadır.

¹² İstanbul, İbrahim Efendi Matbaası, H. 1290 [1873], 45 s. Bu eserin Latin harfleriyle neşri Mustafa İnce, Rukiye Yiğit'in künyesini verdiğimiz makalesinin sonunda yapılmıştır; İnce, Yiğit, "Reform Sürecinde Kadı", 98-121.

usulü metni olan kitap-cetvelin ortasındaki başlığı da muhtevasına uygun olarak *el-Hüküm fi'l-Usûl* şeklinde konmuştur. Kitabın kapağında da bu ek risale "(...) ve usul-i fıkıh bir varaka üzerinde cetvel ile beyanı muhtevi (...)" ifadesiyle tanıtılmaktadır.

Eser tahmin edileceği üzere Fıkıh Usulünün ve delillerden hüküm çıkarma ameliyesinin temel kavramları üzerine bina edilmiş ve istilâhların hiyerarşisi de öyle düzenlenmiştir.¹³

Bu yazıda verdiğimiz diğer örneklerde de görüleceği üzere metinlerin hiçbiri sadece çizimden, şekilden, kendi kullandıkları tabirle cetvelden ibaret değildir, kavramların tarifleri başta olmak üzere muhtasar eserlerin neredeyse bütün metinlerini bir şekilde ihtiva etmektedir. Dilleri ise çoğu Arapça, bir kısmı Türkçe olmak üzere iki dil birliktedir. (Onun için bu metinlerin çoğu Türkçe matbu kitaplar kataloglarında da yer almalıdır).¹⁴

4. Müstakil olarak katalogda kaydedilmesi sayesinde görebildiğimiz yazma tek sayfalık ve şimdilik bize göre yegane sayfa-kitap örneği, serlevhası *Dairetu'l-Müveccehât* olan H. 1291 (1874-1875) tarihli mantık (aynı zamanda Fıkıh Usulü) metnidir.¹⁵ Altındaki kayda göre yazarı ve hazırlayanı, hakkında bilgi bulamadığımız Karahisar-ı Sahipli Musa Kâdih (حكيد) Efendi'dir.

Önermelerin hüküm ifade etmek bakımından çeşitlerini ve onların tarifleriyle alt ayırımlarını veren 13 ayrı "başlık" altında hazırlanmış bu metnin tasarımı da çok vasıflı ve başarılıdır. Metinde Türkçe ifade yoktur (R.5).¹⁶

5. Tek sayfalık kitap türünde muhtemelen en yaygın olan saha Feraiz ilmi olmalıdır. (Nitekim Mehmet Emin Efendi'nin ilk cetvelli metni de *Hülâsa-i İlm-i Feraiz*'dir. bkz. R. 1). Bu yaygınlığı sağlayan sebepler arasında, miras taksimatıyla ilgilenen Feraiz ilminin ve varislere düşen hisselerin şekille ve rakamla gösterilmesinin kolaylığı, aynı zamanda diğer unsurlarla/hissedarlarla karşılaştırmalı takibinin rahatlığı ilk sırada olmalıdır. Latin harfleriyle basılanlar dahil normal Feraiz kitaplarında ve Aile Hukuku metinlerinde de bu türe girebilecek şekilli sayfalar, cetveller çoktur.¹⁷ Elimizde biri Sultan Abdülhamit döneminde İstanbul'da, diğeri Arap memleketlerinin birinde basılmış iki farklı ve tarihsiz örnek de bulunmaktadır.

Değerlendirme Notları

Bugüne kadar gördüğümüz tek sayfalık kitap örneklerini kısaca tanıttıktan sonra bu eserlere dair tesbit ve tahminlerimizi zikretmek, nihayet bazı tekliflerde bulunmak uygun olur sanırım:

¹³ İnce, Yiğit, "Reform Sürecinde Kadı", 95.

¹⁴ Örnekleme usulüyle yaptığımız taramalarda Seyfettin Özege merhumun da iki dilli bu sayfa-kitaplara, muhtemelen tesadüf etmediğinden değil de bunları kitap-risale kabul etmediği için katalogunda yer vermediği görülmektedir.

¹⁵ Milli Kütüphane, Yz C 50-1.

¹⁶ Yazma tek sayfalık "kitap" örneği olarak hattatlar tarafından gubarî hatla yazılan Kur'an-ı Kerim'in tamamı veya Yasin suresi levhaları da bu meyanda hatırlanmalıdır. Bunların yine gazete ebadında veya daha büyük boyda basılan, çerçeveletip camilere, evlere, iş yerlerine asılan örnekleri de vardır. Genç hattatlar arasında da bir seneyi aşkın bir zaman içinde ve yine gubarî hatla Kur'an-ı Kerim'i tek sayfa üzerinde yazanlar vardır. Meselâ hattat Levent Karaduman'ın çalışması için bkz. <https://www.diyanehaber.com.tr/tamami-tek-bir-levhada-kuran-i-kerim-gubari-uslubuyla-yeniden-yazildi>

¹⁷ Kitabın sonuna yapııştırılmış *Feraiz Aynası-Miras Cetveli* başlıklı ve katlamalı bir örnek için bkz. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku [I]* (İstanbul: İrfan Yayınları, 1974).

1. Örneklere bakıldığında bu kitapların her şeyden önce medrese eğitim sisteminin ihtiyaçları ve nisbeten kolay-kalıcı öğretimin "ders kitabı/yardımcı ders kitabı" arayışları etrafında ortaya çıkan ürünler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Üç kademeli (iktisar, iktisa ve istiksâ seviyelerinde) eğitim veren klasik medrese sisteminin, hemen her ilim dalının ilk kademesinde okutulan metinler kısa (muhtasar-telhis-hülasa, birkaç sayfa), iyi telif edilmiş, didaktik (talimî) ve ezberlenebilir, eski tabirle "muhtasar müfid" eserlerdir. (Akait-Kelamda Akâid-i Neseî, Mantıkta İsgoci buna örnek olarak verilebilir).¹⁸

2. Elimizdeki tek sayfalık kitapların nerede ise tamamının bu ilk kademedeki medrese ders kitaplarıyla alakalı olması hem ilim-bilgi zemininin sağlam kurulmasıyla hem de görsel unsur ilavesiyle hafıza kayıtlarını farklılaştırarak artırma ve kuvvetlendirme arayışlarıyla alakalı gözükmektedir. Çünkü bu çalışmalar talebeyle bir bakışta ve bir sayfada bir ilmin bütün meselelerini anahatlarıyla ve vurgulu bir şekilde görebilme imkanı veriyor. (Muhtemelen hafızlığın yaygınlaştırıp kuvvetlendirdiği bir meleke olarak medrese eğitim sisteminden geçenlerin çoğu aradıkları meselenin kitaptaki sayfasını ve o sayfadaki yerini insiyakî denebilecek bir sürat ve doğrulukta hatırlar ve bulurlardı. Buna bilgi hafızasına ilaveten sayfa ve yer/satır hafızası da denebilir).

Bu kitaplardaki hem tasnif hem de vasıflı şematikleştirme çabaları, paragrafsız ve ayrımsız akan klasik düz metinlere göre anlamayı ve kavramayı ziyadesiyle kolaylaştıran bir fonksiyon icra etmektedir. Özellikle Mantık, Vaz', Usul, Belağat... metinlerindeki içiçe geçen ve takibi çok dikkat isteyen birkaç kademeli alt ayırımları, kavram hiyerarşilerini bu şekilli-çizimli nüshalar sayesinde anlamak, karşılaştırmak, kuşatmak ve hafızaya almak çok daha mümkün hale gelmektedir. (Bugün kullandığımız, A, B, C; I, II, III; 1, 2, 3... yahut a, b, c... şıkları, arabaşlıklar ve paragraflara ayırma teknikleri gibi takibi kolaylaştırıcı unsurların eski metinlerde çok eksik kullanıldığı hesaba katılırsa şematik hale getirmenin anlama ve kavramayı, unsurları takip etmeyi, ayrıca aradığını süratle bulmayı, çabuk hatırlamayı ne kadar kolaylaştıracağı daha rahat anlaşılabilir).

3. Bu türe giren metinleri hazırlayanlar arasında 8 eserle muhtemelen birinci sırada yer alan İskilipli el-Hac Mehmet Emin Efendi'nin, çalışmalarını bir araya getirdiği *Zübdetü'l-Fünûn* ve *Hülasatü'l-Mütûn* risalesinin başına yazdığı başlıksız Arapça takrizde işaret ettiği bir husus, bu arayışların ve çalışmaların ortaya çıkışının sadece medrese eğitimi ile sınırlı olmadığını, yeni/modern mekteplerle (rüştüye, idadiye, darülfünun...) medrese sistemi, bir başka ifade ile modern eğitim ve bilgi anlayışı ile klasik ve dini bilgi anlayışı arasında kurulabilecek/kurulması gereken gevşek veya sıkı irtibatların da hesaba katıldığını açıkça göstermesi bakımından ziyadesiyle önemli ve kıymetlidir:

"(...) Sultan Abdülmecit Han (...) ilim ve marifet sahiplerine üstün bir itina gözüyle baktı, insanlardan cehalet ve kesin olmayan bilgi (zan) hastalığını kaldırmak için Rüştüye ve Darülfünunlar inşa etti. Sultanımızın ilme ve ulemaya bu itibarını görünce *Emsile*, *Bina*, *Avâmil*, *Mizan*, *Ferâiz*, *Beyan* ilimlerini şekil ve çizimlerle [cetvellerle] telhis ettim/onlar için muhtasar metinler yazdım ve *Zübdetü'l-Fünûn* ve *Hülasatü'l-Mütûn* diye adlandırdım (...)"

Modern okullaşma süreçleriyle ve zihniyetiyle geleneksel eğitim sistemlerinin ve anlayışlarının, çatallaşan bu iki hattın ortaya çıkardığı kurumların karşılıklı olarak ilişkilendirilmesi/birbirini etkiler ve besler hale getirilmesi mühim bir bahistir ve bu sahadaki teşebbüsler bizde nisbeten başarılı bir şekilde Tevhid-i Tedrisat Kanuna'na yani 1924 tarihine kadar gelecektir.

¹⁸ Medrese eğitim sisteminin kademeleri ve bu kademelerde aynı ilim dalında okutulan farklı seviyedeki bazı metinler hakkında özet malumat için bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 36-37.

4. Bugüne kadar herhangi bir anekdota ve işarete tesadüf etmemekle beraber gazete (bazen yarım gazete) boyunda tek sayfaya ve tek taraflı olarak basılan bu kitapçıkların medrese hücrelerinin (yahut talebe-i ulûmun kaldığı odaların) duvarlarına yapıştırıldığını ve böylece gelip geçerken, oturup kalkarken rahatlıkla bakma ve hatırlama imkanları hazırladıklarını düşünüyorum. (Sahaflarda veya kitapların arasında tesadüf ettiklerimizin umumiyetle katlanmış vaziyette muhafaza edilmiş nüshalar olmalarının bu tahminimizi bütünüyle zayıflatmadığı kanaatindeyiz. Büyüklük itibariyle hem satış sırasında katlanmış olması hem de duvardan indirildikten sonra katlanması ve bir kitabın içine konması beklenebilecek bir durumdur).

5. Yazma ve basma eserlerde, asgari olarak kitap adı ve yazar ismini veren künye sayfalarının teşekkülü uzun bir zamana yayılmıştır. Burada sözkonusu ettiğimiz tek sayfalık metinlerin ismi umumiyetle en üstte, yazar adı, tarihi ve varsa matbaa bilgisi en altta bir daire içinde verilmektedir. (Baskı tarihlerinin altta verilmesi yazma ve basma kitaplarda ketebe kayıtlarının eserin en sonunda verilmesi geleneğiyle uyumlu gözükmektedir).

6. Matbaa, kitap ve matbuat tarihimiz açısından da bu metinlerin işaret ettiğimiz veya etmediğimiz hususlar gözönünde bulundurularak yeniden değerlendirilmeye tabi tutulması; özellikle kütüphane ve arşiv kayıtlarında ve kataloglarda bu türden metinlerin bilgilerinin girilmesi ve tavsifi söz konusu olduğunda daha bir dikkat gösterilmesi gerekmektedir. (Uzun boylu bir araştırma yapmamakla beraber bu metinlerin, bir iki istisnası dışta tutulursa kitap olarak kaydedildiklerine veya bu yönlerine işaret edildiğine tesadüf etmediğimi söyleyeceğim. İskilipli Arapzâde el-Hac Mehmet Efendi'nin, bu türden 7 kitap-levhasını ihtiva eden *Zübdetü'l-Fünûn ve Hûlasatü'l-Mütûn* mecmuasının kütüphanelerde kitap olarak kaydedilmesi bir istisna gibi durmaktadır. Bunun da sebebi bir kitap halinde hepsinin basılması ve/ya bir takriz ve kapakla risale haline de getirilmesidir.¹⁹ Kısaca tanıttığımız Mustafa Kâdih Efendi'nin *Daire-i Müveccihat* başlıklı yazma tek sayfalık Mantık çalışması da katalogta istisnai olarak "eser" diye kaydedilmiştir.²⁰)
Tek sayfalık kitaplardan matbu olanların herhalde tamamı taşbaskı usulüyle basılmış olduğundan taşbaskı çalışmalarında bu türden matbuat da dikkate alınmayı hak edecek evsafa ve hususiyetlere sahiptir.²¹

*

19 Bu mecmuaya dair örnek bir kitap kaydı için bkz. Milli Kütüphane, EHT A 46531. Künye bilgisinde eserin baskı tarihi soru işaretiyle 1900 olarak verilmekte ise de bu tarih içerdeki metin-levhalarından ilkinin üstünde yer alan H. 1285 (1868-1869) tarihiyle uyuşmamaktadır.

20 bkz. Milli Kütüphane, Yz C 50-1.

21 Kayıtlarda *Beyanname* olarak geçen tek sayfalık hacimli metinlerin hiç değilse bir kısmı da muhteva ve tahrir tarzı itibariyle "kitap" muamelesine tabi tutulmayı hak etmektedir.

Ayrıca elimizde olan el-Hac Osman Nuri ketebeli ve H. 1317 (1868-1869) baskı tarihli tek sayfalık *İrşadnâme-i Şeyh Hasan Hilmi* örneği aslında bir seyr ü sülûk rehberi ve âdâb-ı tarikat risalesi gibidir. Muhtemelen bu kitap-sayfa da müridin hücrenin, odasının duvarında asılıdır veya evrad kitabının içindedir. Ortasında bir tarikat pirinin isminin istifi, kenarlarında ise risale halinde de basılan evrad, şecere, âdâb-ı tarikat metinleri olan levhalar da vardır. Fatih Özkafa'nın *Yâ Hazreti Pîr-Türk Hat Sanatında Tasavvuf Önderleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2021) kitabı bu türün birçok örneğini ihtiva etmektedir.

Sultan II. Abdülhamit döneminde Mısır'da basılan ve bir kısmı İttihat ve Terakki hareketine mensup muhalif ulemanın kaleminden çıkma, büyük ebatla tek sayfalık metinlerin bazıları da böyledir. Görebildiğimiz ikisi: "Ulema-yı İslâmiyeden" imzasıyla ve tarihsiz, *Mevize*, 24 paragraf, arkalı önlü iki sayfa halinde; yine tarihsiz *Din ve Vatan Tehlikede*, 12 paragraf. Bu iki metinden özellikle ilki aynı dönemde Mısır'da ve başka yerlerde basılan muhalif risaleler hacminde ve tarzındadır. (Ulema Jöntürklüğü çalışmamızda metinlerini vermeyi düşündüğüm bu iki metnin fotokopisini lütfeden Nedret İşli'ye müteşekkirim).

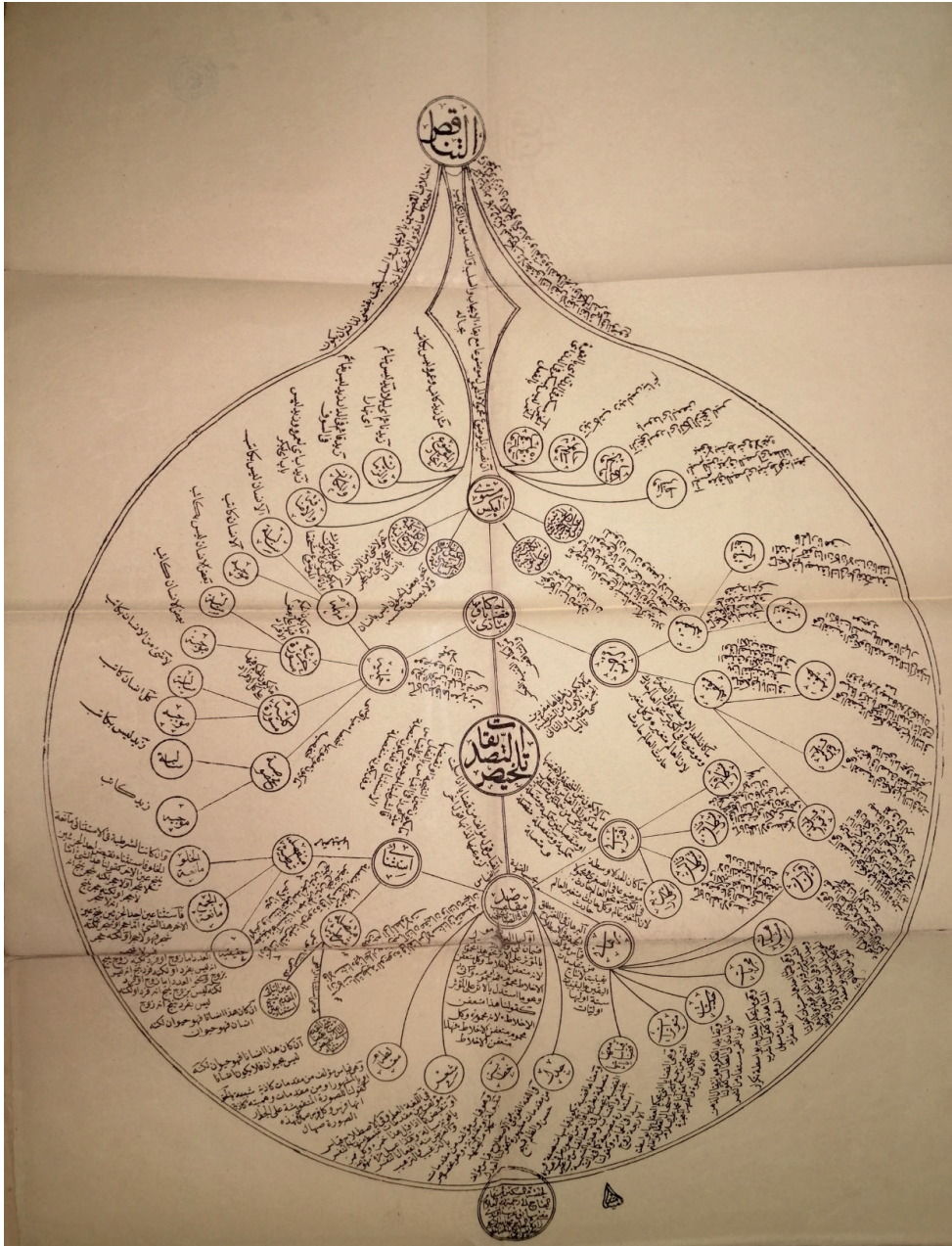
Bizim burada değerlendirme ve farklı seviyelerde hükümler kabilinden zikrettiğimiz hususlar farklı önceliklerle yapılacak müzakereler için soru-sorgulama şeklinde mü-talaa edilmeye de müsaittir. Fakat bu metinlerin sadece tek sayfa olmaları üzerinden levha ve tablo adlandırmasına sığmayacakları herhalde açık olmalıdır. Özellikle kütüp-hane ve katalog kayıtları ile ilgilenenler ve kitabiyat mütehasısları artık herhalde (her halükârda) bu hususları gözönünde bulundurmak mecburiyetinde olacaklardır.²²

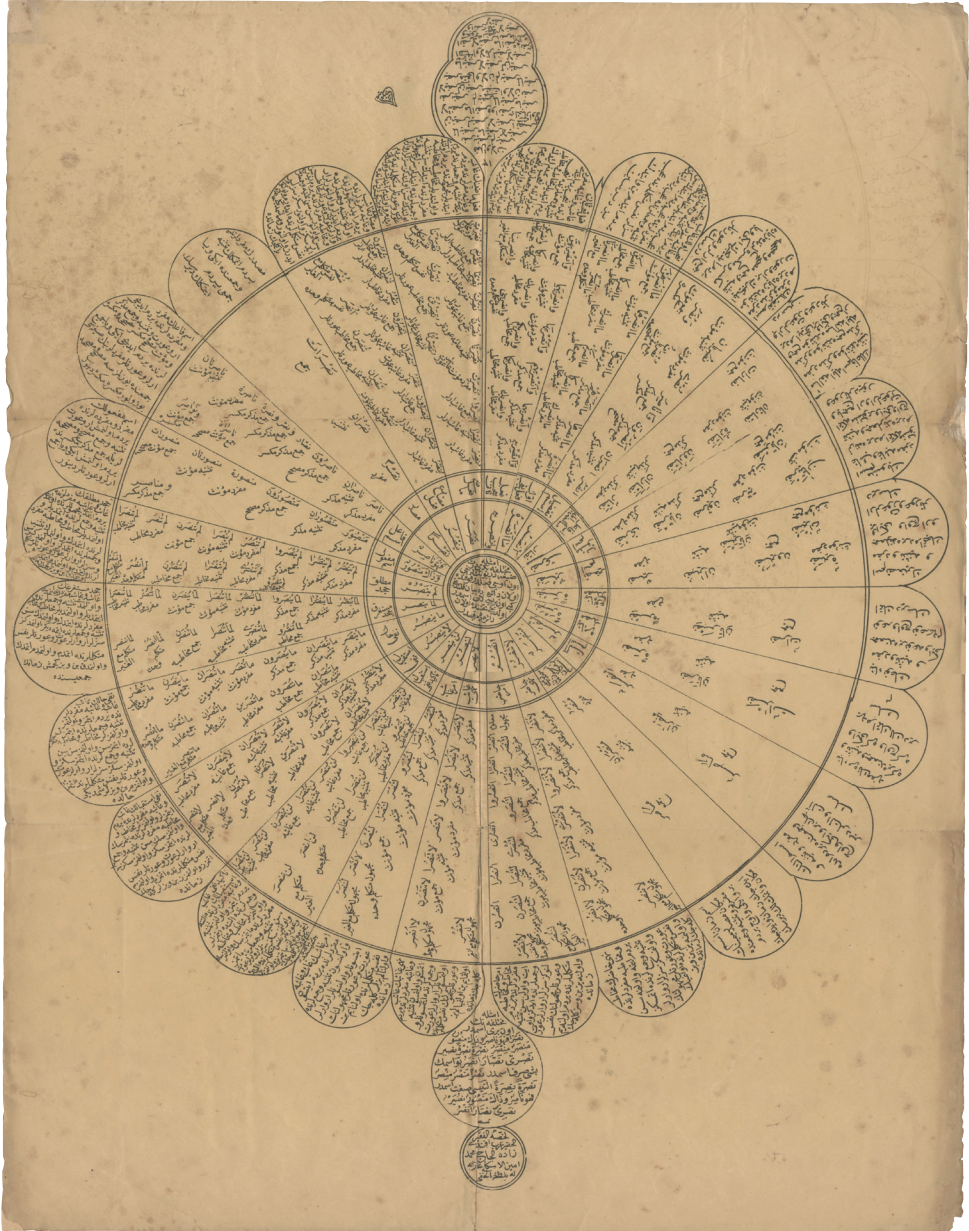
R. 1. Hülasa-i İlm-i Ferâz.

22 Bu yazı için bilgi, tecrübe ve tahminlerinden istifade ettiğim, ayrıca bazı nüshaların temininde yardımlarını gördüğüm kitap muhibbi meslektaşlarımız Ali Birinci, Sabri Koz, Uğur Tanyeli, Nedret İşli, Ali Adem Yörük, Arzu Güldöşüren ve koleksiyoner M. Rüyan Soydan'a, taramaların bir kısmı için de bir başka kitap muhibbi arkadaşımız Yusuf Ünal'a müteşekkirim.

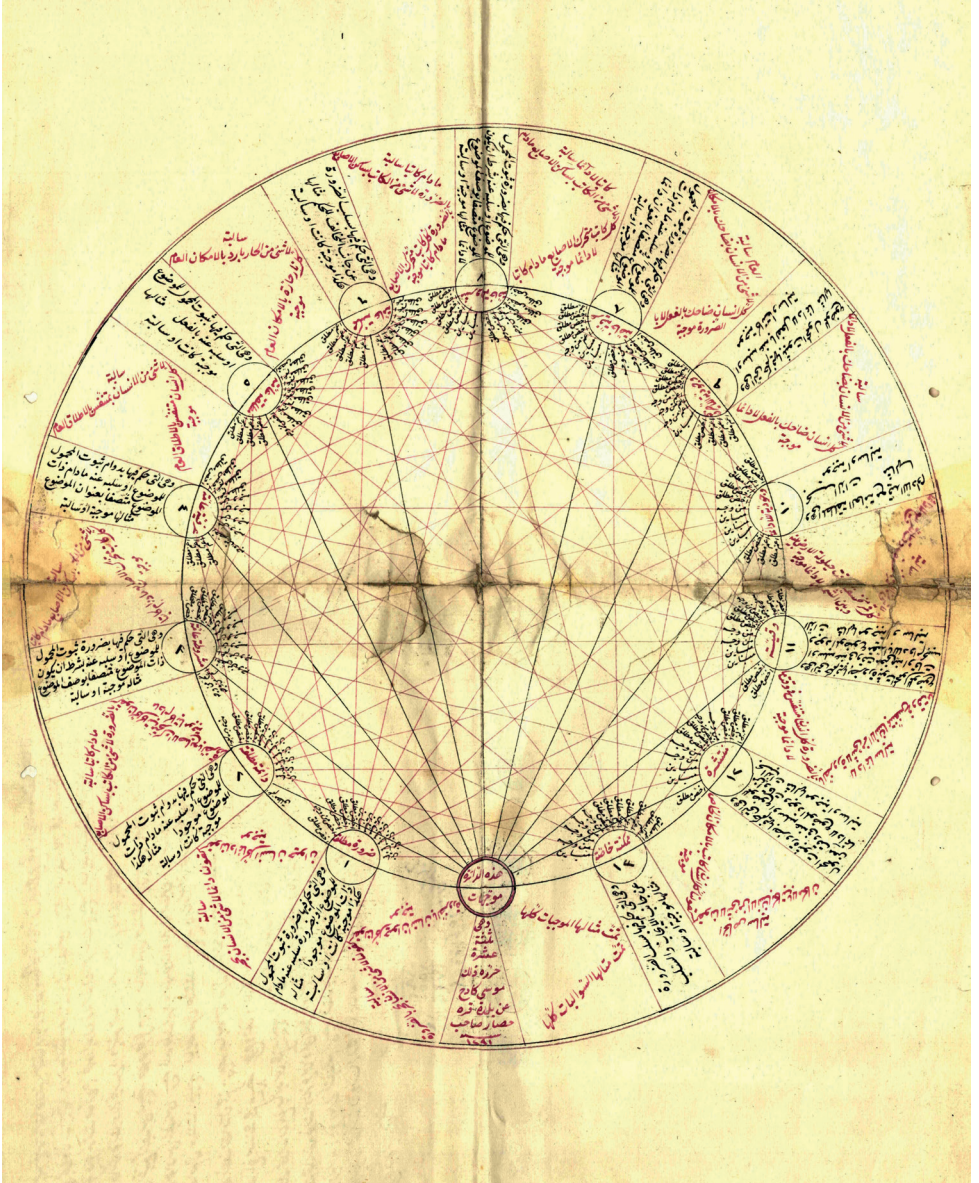
Filiz Dıġırođlu ve AŖŖe BaŖaran meslektaŖlarımız ise yıllardır dosyası açık duran bu meselenin bir seviyesini yazmama vesile oldukları için teŖekkürü ziyadesiyle hak ediyorlar.

R. 2. Tenâkuz (Telhîsü't-Tasdikât).

R. 3. [Telhîs-] Emsile.

R. 5. Dairtu'l-Müveccehât